

Raport z badań: Nowy Cmentarz Żydowski w Lublinie

1. Wprowadzenie

Nowy Cmentarz Żydowski w Lublinie stanowi jedno z najbardziej złożonych i zarazem najłatwiej rozpoznanych miejsc dziedzictwa kulturowego miasta. Założony na początku XIX wieku, przez dziesięciolecia pełnił funkcję głównego miejsca pochówku lubelskiej społeczności żydowskiej, by w czasie II wojny światowej oraz w wyniku powojennych przekształceń przestrzennych ulec radykalnym zmianom. Obecnie cmentarz nie funkcjonuje jako czytelna nekropolia, lecz jako fragmentaryczny i częściowo zatarty krajobraz, w którym ślady pochówków współistnieją z codziennym użytkowaniem przestrzeni miejskiej.

Coraz więcej współczesnych badań ujmuje to miejsce nie tylko jako cmentarz, lecz jako palimpsest pamięci – przestrzeń, w której kolejne warstwy historii pozostają obecne, choć są trudne do odczytania.

2. Historyczne przekształcenia i zaburzenie układu przestrzennego

Cmentarz, założony w 1828 roku, stopniowo się powiększał i pozostawał czynny również w okresie okupacji niemieckiej. W tym czasie prawdopodobnie służył nie tylko jako miejsce pochówków, ale także jako miejsce egzekucji oraz grzebania ofiar getta lubelskiego i systemu więziennego.

Po wojnie integralność cmentarza została jednak nieodwracalnie naruszona. Kluczowym momentem tych przekształceń było przecięcie historycznego obszaru nekropolii nowoczesną infrastrukturą komunikacyjną, w tym jedną z głównych arterii miasta, która podzieliła dawny cmentarz na odrębne części. Jedna z nich zachowała funkcję czynnej nekropolii, podczas gdy druga stopniowo przekształcała się w ogólnodostępną przestrzeń zieloną, oderwaną od swojego pierwotnego znaczenia.

W rezultacie współczesny krajobraz nie odzwierciedla już historycznych granic cmentarza. Powstała sytuacja, w której tereny pochówków – w tym potencjalnie nieoznaczone groby – znajdują się w przestrzeniach wykorzystywanych obecnie do codziennej rekreacji.

3. Podejścia badawcze i nowe perspektywy

Współczesne badania tego miejsca opierają się na połączeniu analiz historycznych, obserwacji przestrzennych oraz badań prowadzonych z udziałem lokalnej społeczności. Zamiast ograniczać się do rekonstrukcji dziejów cmentarza wyłącznie na podstawie materiałów archiwalnych, badacze coraz częściej podkreślają konieczność zrozumienia sposobu, w jaki

miejsce to jest dziś doświadczane przez mieszkańców, odwiedzających i użytkowników, którzy często nie są świadomi jego sepulkralnego charakteru.

Szczególną uwagę poświęca się brakowi widocznych oznaczeń. W przeciwieństwie do zachowanych cmentarzy, gdzie nagrobki wyznaczają strukturę przestrzeni, tutaj większość miejsc pochówku nie jest już możliwa do rozpoznania. Ta niewidoczność doprowadziła do głębokiego rozdźwięku pomiędzy materialną rzeczywistością miejsca a jego społecznym postrzeganiem.

Cmentarz funkcjonuje zatem jednocześnie jako miejsce pochówków, obejmujące również obszary związane z przemocą wojenną, oraz jako zneutralizowany krajobraz miejski, postrzegany jako otwarta i ogólnodostępna przestrzeń. Ta dwoistość nie jest zjawiskiem przypadkowym – stanowi zasadniczy problem badawczy.

4. Główne ustalenia: problem niewidocznych granic

Jednym z najważniejszych wniosków płynących z dotychczasowych badań jest to, że historyczny zasięg cmentarza nie znajduje dziś jednoznacznego odzwierciedlenia w krajobrazie. Pierwotne granice wykraczały poza obecnie uznawany i chroniony obszar, a fragmenty dawnej nekropolii zostały włączone do otaczającej tkanki miejskiej.

Pociąga to za sobą dwie istotne konsekwencje.

Po pierwsze, rzeczywiste granice cmentarza pozostają niepewne. Brak wyraźnego wyznaczenia sprawia, że współcześni użytkownicy mogą nieświadomie poruszać się po terenach, które historycznie stanowiły część nekropolii.

Po drugie – i co szczególnie istotne – istnieje wysokie prawdopodobieństwo, że na terenach obecnie wykorzystywanych jako przestrzeń rekreacyjna nadal znajdują się zarówno groby masowe, jak i pojedyncze pochówki. Źródła historyczne wskazują, że cmentarz był wykorzystywany do wojennych pochówków oraz prawdopodobnie także jako miejsce egzekucji, jednak obszary te nie są obecnie w sposób systematyczny oznaczone ani zidentyfikowane w terenie.

Sytuacja ta tworzy nie tylko istotną lukę badawczą, lecz również rodzi napięcie etyczne pomiędzy współczesnym użytkowaniem przestrzeni a poszanowaniem godności miejsca.

5. W kierunku nieinwazyjnej strategii badawczej

Ze względu na religijne, etyczne i prawne uwarunkowania związane z żydowskimi miejscami pochówku wszelkie dalsze badania powinny wykluczać stosowanie metod inwazyjnych. Praktyka archeologiczna dotycząca podobnych miejsc w Europie Środkowej pokazuje, że nawet minimalne wykopy są w takich przypadkach ściśle ograniczane i często ograniczają się wyłącznie do powierzchniowych warstw gruntu, aby zapobiec naruszeniu ludzkich szczątków.

W tym kontekście przyszłe badania cmentarza powinny opierać się przede wszystkim na metodach nieinwazyjnych, takich jak:

- badania georadarowe (GPR) oraz inne technologie teledetekcyjne,
- analiza historycznych map oraz nakładanie danych przestrzennych,
- obserwacje środowiskowe i topograficzne,
- wykorzystanie relacji ustnych oraz wiedzy lokalnej społeczności.

Zastosowanie tych metod umożliwiłoby rekonstrukcję historycznych granic cmentarza oraz identyfikację stref pochówków, w tym grobów masowych, bez ingerencji w strukturę miejsca.

6. Rekomendacje

Dalsze działania dotyczące tego miejsca powinny wykraczać poza badania o charakterze opisowym i koncentrować się na doprecyzowaniu jego układu przestrzennego oraz opracowaniu etycznej mapy miejsca.

Jednym z najważniejszych priorytetów powinno być możliwie precyzyjne określenie historycznego zasięgu cmentarza. Wymaga to połączenia danych archiwalnych z wynikami nieinwazyjnych badań przestrzennych, aby uzyskać pełniejszy obraz pierwotnego obszaru nekropolii, zwłaszcza w odniesieniu do terenów znajdujących się obecnie poza jej formalnie uznawanymi granicami.

Równie istotna jest identyfikacja lokalizacji grobów masowych we współczesnym krajobrazie, szczególnie na obszarach pełniących obecnie funkcje rekreacyjne. Brak widocznych oznaczeń nie oznacza bowiem braku pochówków, lecz odzwierciedla historyczne procesy zniszczenia i zatarcia śladów, jakim poddano to miejsce. Określenie przybliżonej lokalizacji takich grobów – bez naruszania ich integralności – znacząco poszerzyłoby zarówno stan wiedzy historycznej, jak i możliwości odpowiedzialnego zarządzania miejscem pamięci.

Celem tych działań nie powinna być fizyczna rekonstrukcja cmentarza, lecz zwiększenie przejrzystości informacyjnej i interpretacyjnej. Nie chodzi o materialne przekształcenie przestrzeni, lecz o uczynienie jej ukrytej struktury czytelną poprzez mapowanie, odpowiednią narrację oraz starannie zaprojektowane narzędzia interpretacyjne.

7. Zakończenie

Nowy Cmentarz Żydowski w Lublinie stanowi przykład wyzwań związanych z badaniem miejsc, których materialne ślady zostały w dużej mierze zatarte, lecz których historia nie została całkowicie utracona. Dotychczasowe badania ukazują krajobraz, w którym pamięć trwa w formach fragmentarycznych i często niewidocznych, wymagających nowych podejść metodologicznych łączących rzetelne badania historyczne z wrażliwością przestrzenną i odpowiedzialnością etyczną.

Kolejny etap badań powinien zatem koncentrować się na uczynieniu niewidocznego widocznym, bez naruszania integralności miejsca. Metody nieinwazyjne stwarzają możliwość rekonstrukcji historycznych granic oraz rozpoznania stref pochówków przy jednoczesnym zachowaniu szacunku dla podstawowej funkcji cmentarza jako miejsca wiecznego spoczynku.

W tym sensie Nowy Cmentarz Żydowski w Lublinie jest nie tylko przedmiotem badań, lecz także ważnym studium przypadku pokazującym, w jaki sposób współczesne społeczeństwa mierzą się z trudną, wielowarstwową i częściowo zatartą przeszłością.

Badania zostały przeprowadzone w ramach projektu Rescue Memory – Activism, Arts and Public Remembrance (ReActMem), finansowanego przez Unię Europejską w ramach programu CERV (Citizens, Equality, Rights and Values) w latach 2024–2026. Więcej informacji: <https://reactmem.difficultheritage.eu>